

Светоархангелска камена пластика

Богатство камене декорације задужбине цара Душана у мермеру било је веће него и једне дотадашње српске краљевске задужбине. Камени украс цркве Светих Архангела представљао је једну од најрепрезентативнијих скулптуралних целина српске средњовековне уметности. Сачуван је само у фрагментима, који дају да се тек наслуте поједина решења некадашњег декоративног система.

Фасаде, са оплатом од мермера, биле су богато украшене клесаним украсима, нарочито код портала и прозора. У очигледном ангажовању мајстора и са Истока и са Запада, и домаћих средачких уметника, огледа се и атмосфера која је владала на двору цара Душана, на коме је било Срба, Бугара, Грка, Саса из рударских вароши, немачких ритера, финансијских чиновника из средине которске и дубровачке властеле, млетачких и флорентинских трговаца, дајући му међународни карактер. Стилска разнородност и напоредни живот различитих, српској уметности већ познатих форми, међу основним су одликама Душанове задужбине. Нека од ових решења, пре свега, фигурална пластика (лавови испод портала, консоле у облику глава), овде су последњи пут примењена, док ће друга (розета на западној фасади, кордонски венци) бити узор потоњим грађевинама у доба кнеза Лазара.

У поређењу са другим гробним црквама Немањића, Свети Архангели јасно показују удаљавање. **Први пут, у замисли једне неманићке гробне цркве, напуштен је чисто рашки тип храма и замењен црквом са основом уписаног крста, карактеристичним за византијску архитектуру** . Верност рашком прототипу и његовим репликама овде се задржала у подражавању спољног изгледа и украса фасада. Међу иновацијама које доноси светоархангелска пластика, једна од најзанимљивијих је **појава представе владара-ктитора у виду скулптуре** , која нема аналогија у претходном српском наслеђу. Проф. др Радослав Грујић, први истраживач Душанове задужбине и једини који је имао непосредног додира са материјалом, изнео је уверење да је, осим надгробног портрета, скулптура

Светоархангелске лавре садржавала још два вајана царева лика. Један је представљао његову стојећу статуу, учвршћену на западном зиду цркве, са јужне стране. Други, клесан у рељефу, био је саставни део програма линете портала, што води из припрате у брод цркве. Др Радослав Грујић је, захваљујући темљитим истраживањима, спасио део до тада сачуваних фрагмената од заборава и коначног пропадања, мада огорчен српском небригом за ову драгоцену заоставштину још у његово време. Део његовог наслеђа накнадно је изгубљен, како сами фрагменти светоархангелске пластике, тако и подаци до којих је овај велики борац за православно српско наслеђе дошао. До данас, губици су настављени...

Један од најважнијих, делимично сачуваних, фрагмената јесу делови представе цара Душана, у четвртини природне величине, без главе и подножја, у пози клечања, са десницом на грудима, као и попрсје његовог сина Уроша, са истим положајем леве руке. То су несумњиво одломци из сцене у тимпанону над порталом, која је приказивала цара Душана и младог краља Уроша на молитви пред Светим Арханђелима.

Светоархангелски живопис

Остаци живописа, који је заједно са мозаичним патосом **рађен током 1351. године**, и камене пластике Светих Архангела, који су 1927. године скнути са локалитета и пренети у депое тадашњег Музеја Јужне Србије, данашњег Музеја Македоније, током великог земљотреса 1963. били су затрпани и додатно оштећени, а затим поново откопани и, колико се могло, санирани. Почетком 90-их година 20. века, били су понуђени Републичком заводу за заштиту споменика Србије, уз услов да Завод, као прималац пошиљке, обезбеди превоз, али је услов – одбијен (!), а материјал је остао у Скопљу. Тако је пропуштена прилика да се у Србију врати јединствена збирка уломака архитектонске и рељефне пластике, као и велик број фрагмената и једино познатог каменог пода, украшеног интарзијом од мозаика и фрагмената фресака.

Данас на самом локалитету манастира ништа од фрагмената није сачувано.

Представу о монументалном сликарству Светоархангелске лавре можемо стећи искључиво на основу неколико великих фрагмената сачуваних на фотографијама документације др Радослава Грујића и података које је сам он, након ископавања 1927. године, у свом извештају, сажето сумирао као запажања о сликарству обеју манастирских цркава: "Главна црква Светих Арханђела, као и капела Светога Николе, беху богато живописане, али се од њихова живописа, и у фрагментима, очувало врло мало. Јужни и северни зид Светих Арханђела порушени су готово до сокла. А на западном зиду и на зиду у јужном делу главног олтара, који су сачувани у висини од 3-4 метра, има неколико Светитељских фигура (у олтару свештенослужитеља, а на западном зиду пустињака), које су очуване само до појаса или највише до рамена. Јер, при ред Светитељских фресака, почињао је доста високо над патосом изнад унутрашњег сокла који је био висок 1,50 метар, и представљао је људе, већином, у натприродној величини..." Фотографија из Грујићевог извештаја, заједно са нешто остатака фресака на западном зиду, представља једини податак о распореду живописа главне цркве. Реч је о снимку поворке Светих Отаца са јужне стране главне апсиде, доста оштећених и без глава, у крстатим ризама, како стоје окренути на десно према централној оси апсиде, где је, највероватније, био насликан Агнец. Из документације се види и да су на западном зиду брода главне цркве још били насликани Арханђели, највероватније Михаил и Гаврил, у владарским орнатима, окренути један према другоме, са обеју страна улаза, као чувари главног улаза цркве. Светитељи у натприродној величини одговарали су монументалности саме грађевине и може се само наслутити колика је била њихова лепота са бљеском злата и треперењем раскошних боја, које су још више увеличавале красоту надалеко хваљеног мозаичног патоса светоархангелског.

Црква Светог Николе

И мања црква Св. Николе, која је била грађена у истом стилу као и главна црква Светих Арханђела, имала је сачуване делове фресака на самом локалитету. Приликом ископавања, откривен је јужни зид цркве, у висини од 3 метра. У овом комплексу, једина фреска која је била очувана као целовита представа, са главом, налазила се у ниши јужног зида. То је било огромно **попрсје Светог Николе**, коме је црква и посвећена. На западном делу видео се део омофора, који Св. Николи пружа Богородица, а са источне стране зацело се налазила представа Господа Исуса Христа са Јеванђељем. На јужном зиду, западно од нише са ликом Св. Николе, био је део фигуре архијереја са омофором и Јеванђељем. На истој висини и на западном зиду брода цркве, насликан је и Свети

ратник. На северном зиду припрате ове цркве, проф. Грујић наглашава попрсје једног Светитеља натприродних димензија, у архијерејском орнату, са раширеним фелоном и богато искићеним и извезеним епитрахилем и омофором. Фреска је обухватала читав северни зид унутрашње припрате цркве Св. Николе, широк 4, 14м.

Фрагменти на гипсаним плочама

Осим фресака у црквама Светих Архангела и Светог Николе, проф. Грујић помиње и неколике лепе главе Анђела и Светитеља, као и друге одломке из разних историјских сцена Старог и Новог завета. Сцене су биле насликане по високим деловима порушених бочних зидова и по сводовима. Ови делови су били извучени из поломљене грађе и имобилисани унутар гипсаних плоча, да се сачувају. Међутим, не зна се поуздано колико је првобитно било оваквих плоча. Од 14, колико их је још преостало до 1950. године, када је прављен нови музејски инвентар, данас их је, после земљотреса 1963. године, остало само 6.

Домети светоархангелског живописа

Ако се пође од чињенице да је гробна црква цара Душана била огромних димензија, намеће се мисао да је за осликавање великих зидних површина било потребно да ради већи број уметника, у току неколико сликарских сезона. Међутим, пронађени сликарски фрагменти у Призрену показују да су рађени једном руком, и то **руком изванредног сликара, са истанчаним осећајем за боју**

. Непознати призренски сликар главне цркве манастира Светих Архангела имао је лак и прецизан цртеж. Наносио је основни цртеж оштрим предметом на свежи малтер. Сенке су лаке, маслинастозелене, сликане поступним прелазима од тамног ка светлом, што је постигнуто сликањем у неколико нијанси исте боје. Мали сачувани сликарски фрагменти не дозвољавају да се јасније сагледају естетске идеје које је доносило сликарство у Призрену, а не могу се добити ни драгоцене подаци о тематској целини сликаног живописа, ни о ликовним схватањима у време његовог настанка. Ипак, пружају макар

одређена сазнања, иако непотпуна, о начину сликања бар једног сликара главне манастирске цркве. Ликови одвих фрагмената доносе пластично решење карактеристично за уметност 14. века. По стилским карактеристикама и детаљима уметничке обраде, овај живопис подсећа на рад једног од мајстора припрате Лесновског манастира, као и цркве манастира Матејића у Скопској Црној Гори, али је светоархангелски живописац далеко надмашио лесновско фрескосликарство, док би се у случају Матејића могло радити чак и о истом живописцу као у Архангелима. У зидном сликарству Душанове задужбине код Призрена било је употребљено много злата. Оно је негде покривало само ореоле, негде читава поља око неких Светитеља, нарочито око Мајке Божије, а некада је било богато разасуто по оделу, преко боја.